

UOT-811.512.162

Səhifə: 104-109

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.104>

**Sevinc Hübətəliyeva**  
*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,*  
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*  
*sevinchumbtliyeva@gmail.com*  
*ORCID:0009-0000-7215-439X*

## **AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASINDA YENİ ELEMENTLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏTBİQİ**

### **XÜLASƏ**

Azərbaycan dilinə daxil olan yeni elementlərin öyrənilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi dilçilik elminin ən aktual məsələlərindən biridir. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində elə növ terminlərə rast gəlmək olar ki, onlar ayrı-ayrılıqda iki elementdən ibarət olub, bir terminoloji mənə ifadə edir və belə terminoloji birləşmələr dilimizdə geniş surətdə yayılmışdır. Yeni elementlərin söz birləşmələri şəklində dilimizdə işlənməsi texniki proses və avadanlığın bu və ya digər tərəfini, onun ayrı-ayrı hissələrini, iş prosesini, xarakteristikasını və s. məfhumları ifadə edir. Yeni elementlərin terminoloji birləşmələrin tərkibində işlənməsi və tətbiqi Azərbaycan dilinin terminologiyasında müxtəlif variantlarda özünü büruzə verir.

**Açar sözlər:** *Azərbaycan dili, terminoloji birləşmələr, alınmalar, termin, inkişaf.*

**Giriş:** “Dilçilikdə söz birləşməsi problemi” kitabında Y.M.Seyidov qeyd edir: “Bir çox terminoloji birləşmələr Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı şəkildə işlədilir. Bəzi terminoloji birləşmələr isə sırf Avropa dillərindən alınma sözlərdən ibarət olur. Yeni elementlərin terminoloji birləşmələrin tərkibində işlənməsi struktur baxımdan iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1. Azərbaycan dili komponentləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr. Məsələn: rabitə kanalı, katod qoruyucusu, qaytanlı kamutator, teleqraf xətti, yoxlama generatoru, kontur sargacı, saat mexanizmi, rezonans üsul və s. 2. Yalnız Qərbi Avropa mənşəli komponentlərdən ibarət yeni elementlərdən ibarət terminoloji birləşmələr. Məsələn: mexaniki kamutator, mexaniki rele, elektron mexanator, balans modulyasiya, elektrik modulyasiya, telefon reləsi və s.[1, s.11-21]

Qeyd etmək lazımdır ki, texniki lüğət və bədii ədəbiyyatda istifadə olunan birinci qrupa daxil olan Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən texnoloji birləşmələr, sırf Qərbi Avropa dillərindən alınmalardan ibarət terminoloji birləşmələrə nisbətən çoxluq təşkil edir və onların işlənmə dairəsi daha geniş və əhatəlidir. İndi isə terminoloji birləşmələrin tərkibində qarşılıqlı şəkildə işlənən yeni növ elementləri ayrı-ayrılıqda təhlil edək: I qrup. Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr. Morfologiya kitabında yazılır: “Bu qrupa daxil olan terminoloji birləşmələrin komponentləri yerdəyişmə xüsusiyyətinə malikdirlər. Belə ki, terminoloji birləşmələrin birinci tərəfi bəzi terminlərdə Azərbaycan dili komponenti ilə, ikinci tərəfi isə Qərbi Avropa dillərinə məxsus komponentlərlə ifadə olunarsa, bəzi terminlərdə isə əksinə, birinci komponent Qərbi Avropa dillərinə məxsus komponentlərlə ifadə olduğu halda, ikinci komponent isə Azərbaycan dilinə məxsus komponentlərlə ifadə olunur. [2, s.216]

Bu baxımdan Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələri dörd növə ayıra bilərik:

**I növ:** Birinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus komponentlərlə, ikinci tərəfi isə Qərbi Avropa dillərinə məxsus elementlərlə ifadə olunan qarşılıqlı terminoloji birləşmələr (QTB); Məs: kömür membran, sıxılma kameri, közərmiş katod, mis kabel, sınaq stendi, izafi faza, qoruma ekranı, qapalı kontur, doldurma aparatı, toplama maşını, maye karroziyası və s.

Bu növ QTB-lərin bəziləri şəkilçilər qəbul etmədiyi halda, bir çox QTB-lər şəkilçilər qəbul edir və ana dili mənşəli elementlərlə uyğunlaşırlar. Şəkilçilərin işlənməsinə görə bu tip QTB-ləri üç növə bölmək olar.

a) Hər iki tərəfi adlıq halda işlənən, heç bir şəkilçi qəbul etməyənlər;

Məsələn: toplayan maşın, yumşaq mufta, fırlanan antena, ötürücü antena, həqiqi azimut, həqiqi pelenq, qazma platforma.

Muxtar Hüseynzadə qeyd edir: “Bu qəbildən olan QTB-lər heç bir nisbət şəkilçisi və yaxud digər şəkilçilər qəbul etmir. b) İki komponentli terminlərdə Azərbaycan dili mənşəli birinci element heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, Qərbi Avropa mənşəli digər element isə nisbət şəkilçisi qəbul edir; Məs: təsvir analizatoru, ölçü aparaturası, hesablama maşını, tikış maşını, tezlik diapazonu, ölçü aparaturası, hesablama sistemi, çağırış relesi, fəza dedektoru, mühafizə kondensatoru, rəqs konturu, dalğa diapazonu, seçki diski, qövs generatoru, fəza dedektoru və s.”[3.s.131]

Bu qəbildən olan elə QTB-lərə də rast gəlmək olar ki, onlar Azərbaycan dilində işlənən komponentlərlə cəm halda işlədilir. Məs: məlumatlar analitiki, rənglər atlası, məlumatlar bazası, quraşdırıcılar briqadası, qoruyucuların kalibrlənməsi.

b) Hər iki komponenti şəkilçi qəbul edən QTB-lər.

Məs: şəkilçilərin deşifrəlməsi, təsvirin kvanlaşması, təsvirin kodlanması, şəkillərin korreksiyası, səs izalyasiyası və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bu növ QTB-lər dilimizdə geniş yayılmış və praktiki olaraq, ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Onlar həmçinin texniki terminologiyamızın təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edirlər.

**II növ.** Birinci tərəfi Qərbi Avropa mənşəli elementlərlə, ikinci tərəfi isə Azərbaycan dilinə məxsus komponentlərlə ifadə olunan qarşılıqlı terminoloji birləşmələr. Məs: elektron yükü, induksiya sarğacı, katod örtüyü, maqnit pladı, rentgen şüası, metal hissə, alüminium lehim, perlit poladı, kamerli soba, karusel soba, elektrik sobası və s.

M.Cavadov yazır: “Yad elementli qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin lüğət və ədəbiyyatında ən çox yayılmışdır və onlar dilimizin inkişaf etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Struktur baxımından bu növ QTB-lər (qarşılıqlı terminoloji birləşmələr) müxtəlif variantlarda işlədilir, belə ki, elə QTB-ə rast gəlmək olar ki, onların Azərbaycan dili sözləri ilə işlənən birinci tərəfləri bəzi terminlərdə sadə, bəzilərində isə mürəkkəb formada işləndiyi halda, Avropa mənşəli alınmalar da həmçinin sadə və ya mürəkkəb şəkildə işlədilir”.[4, s.113]

Bu baxımdan onları aşağıdakı növlərə ayıra bilərik:

1) Azərbaycan mənşəli birinci tərəfi sadə komponentlərdən, ikinci tərəfi isə Avropa mənşəli elementlərdən ibarət mürəkkəb quruluşlu QTB-lər: Məs: güzgülü qalvanometr, qoruyucu atmosfer, dəyişən transformator, qaynaq transformatoru, təbii radioaktivlik, süni radioaktivlik, qaynaq transformatoru, polad transformatoru, polad elektrodinamika və s.

2) Birinci tərəfi Azərbaycan mənşəli komponentlərdən, ikinci tərəfi isə Avropa mənşəli elementlərdən ibarət mürəkkəb quruluşlu QTB-lər.

3) Birinci komponenti Qərbi Avropa mənşəli, ikinci komponenti isə Azərbaycan dilinə aid terminoloji birləşmələrin bu və ya digər komponenti dilimizə məxsus şəkilçilər qəbul edib-etməməsinə görə aşağıdakı növlərə ayrılır.

1. Hər iki tərəfi adlıq halda işlənən, heç bir şəkilçi qəbul etməyən terminoloji birləşmələr; Məs: drenans qurğu, termik sarğac, spiral sarğac, avtomatik açar, metal örtük, ferrit həlqə, kristal qəfəs, metal sütun, magistral xətt, manipulyativ sürət, asinxron qurğu, telefon rabitə, neqativ dalğa, nominal güc, paralel zolaq, sement dayaq, amplitud yazı, impuls verici, akustik maneə və s.

2. Bu növ texniki terminlərdə Qərbi Avropa mənşəli komponentlər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər qəbul edir:

1) “-lı, -li, -lu, -lü” sözdüzəldici şəkilçilər.

Məs: antenalı çevirici, batareyalı qəbuledici, şkalalı tərəzi, sferblatlı tərəzi, volframlı şüşə, periodlu düzləndirici, fazalı düzləndirici, kollektorlu mühərrik, lampalı verici, kanallı veriliş və s. 2) “-mış, -miş, -muş, -müş” nəqli keçmiş şəkilçiləri qəbul edən terminlər;

Məs: modullaşdırılmış dalğa, polyarlaşmış zəng, deşifrələnmiş şəkil, parafinləşmiş kağız, avtomatlaşdırılmış qurğu və s. 3) “-layıcı, -ləyici,” şəkilçiləri ilə: Məs: skaperləyici güzgü, ionlayıcı şüalanma, fokuslayıcı sarğac və s. 4) “-lama, -ləmə” şəkilçiləri ilə:

Məs: kalibrəmə məlumat, bloklama dövrəsi, kroslama cədvəli, ekranlama əmsalı, maqnitlənmə ayrısı və s.

5) “-dan, -dən” çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə:

Məs: fondan şüalanma, rupordan şüalanma, stansiyadan veriliş və s.

6) Qərbi Avropa mənşəli elementlə ifadə olunmuş birinci komponent adlıq halda, Azərbaycan dili mənşəli komponentlər isə nisbət şəkilçisi qəbul edir.

Məs: atmosfer sönməsi, atmosfer şüalanması, atmosfer tüstüsü, vizir nişanı, orbit qasırgası, qaz kəməri, qaz qaynaqçısı, aparat sazlayıcı, faza dəyişməsi, radiasiya təzyiqi, stator dalağı, kros məftilli.

**III növ:** Azərbaycan dili mənşəli elementlərlə Avropa mənşəli elementlərdən ibarət mürəkkəb quruluşda olan birinci tərəf, ikinci tərəfi isə sadə quruluşlu Avropa mənşəli elementlərdən ibarət QTB-lər.

a) birinci tərəfin elementi alınma sözlə başlananlar: Məsələn: atom daxili enerji, molekuldaxili enerji, dentritlərarası qrafit, kristallararası karroziya, fotokimyəvi reaksiya, maşınqayırma texnologiyası və s.

b) birinci tərəfin birinci elementi Azərbaycan dili mənşəli elementlərlə başlananlar: çoxkomponentli diaqram, ikiatomlu molekullar, qeyri-magnit, material, uzun fokuslu obyektiv, qısafokuslu obyektiv, yarımavtomatik maşın, çoxkomponentli sistem, ikikomponentli sistem, vərəqşəstəmə pres və s.

c) ikinci tərəfi Azərbaycan dili mənşəli elementlərlə qurtaranlar:

çoxelektrodlu qaynaq, dəmir-karbon ərinti, elektroqövş rəqsi, termocütlərin dərəcələnməsi, fazalar arası laylanma və s.

**IV növ:** Birinci tərəfi mürəkkəb quruluşlu Avropa mənşəli alınma elementlərdən, ikinci tərəfi isə sadə quruluşlu Azərbaycan dili elementlərindən ibarət QTB-lər. Məsələn: hidrogen-oksigen alovlu, qaz elektrik qaynağı, atom-hidrogen qaynağı, alüminium-oksidi silisiummanqanlı tunc, kristallaqrafik ox, magnitotermik üsul, mikroskopik müşahidə, nikel-alüminiumlu polad, poliperizasiya qətranı, heterokolyar qəfəs, pəməpolyar qəfəs, qaz-presləmə qaynağı, kvazielastik əlaqə, termoelektrik hərəkət, antikorrozion polad, antifrikzion ərinti, azbestmaqnezial qaytan, metallometrik tərəzi və s.

II qrup. Hər iki tərəfi yalnız Qərbi Avropa dillərindən alınma elementlərdən ibarət terminoloji birləşmələr. Bu növ QTB-lər dilimizin lüğət tərkibində qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələrə nisbətən sayca azlıq təşkil etsə də texniki lüğət və ədəbiyyatımızda onlardan geniş istifadə olunur və həmçinin müasir texnikanın imkanlarını, nailiyyətlərini, mahiyyətini geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqda bizə yaxından kömək edir. Yəhya Seyidov öz kitabında qeyd edir: “Struktur baxımından bu qrupa daxil olan terminoloji birləşmələrin tərəfləri sadə və ya mürəkkəb şəkildə ola bilərlər. Belə ki, bəzi terminoloji birləşmələrdə birinci tərəf sadə, ikinci isə mürəkkəb şəkildə olduğu halda, başqa növ terminlərdə isə əksinə, birinci tərəf mürəkkəb, ikinci tərəf isə sadə tərkibdən ibarət ola bilər. [5, s.202]

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında xarici elementlərlə ana dilinin qarşılıqlı işlənməsi, eləcə də birinci tərəfi sadə komponentdən, ikinci tərəfi isə mürəkkəb elementlərdən ibarət terminoloji birləşmələr impulstransformatoru, rəqonqtransformatoru, elektron mikroskopu, diferensial qalvanometr, kontakt elektromotoru işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nizami Xudiyev yazır: Belə mürəkkəb quruluşlu komponentlərdən, birinci və ikinci tərəfi isə, məncə texniki məfhum daşıyıcısı olur. Məsələn: elektrostatik induksiya, elektro noqrafikanaliz, interkristallıq karroziya, intermetallik faza, elektrolitik ion, kristalloqrafik zona, efirsellelüz lakı, polistirol lakı və s. Bu qəbildən olan terminoloji birləşmələrin birinci komponentləri bəzən üç elementdən ibarət

ola bilər. Məs: teleradioproektor kanalı, aerodiometrik korreksiya, aerofotoaparat və s. [6, s.66-73]. Bununla da “Hər iki tərəfi mürəkkəb tərkibli komponentlərdən ibarət terminoloji birləşmələr texniki ədəbiyyatda daha çox istifadə olunur. Məsələn: Fotoelektrik pirometr, elektrostatik voltmetr, metalloqrafiya mikroskopu, termo-elektrik pirometr. [7, s.131]

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki komponenti sırf Qərbi Avropa alınmalarından ibarət terminoloji birləşmələr texniki terminologiyamızda işlənərkən Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq, müxtəlif növ şəkilçilərlə işlənilir.

**Nəticə:** Beləliklə, Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında əcnəbi sözlərin işləndiyi terminoloji birləşmələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər: Terminoloji birləşmələr iki böyük qrupa bölünür: Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr (QTB) - Hər iki komponenti Avropa mənşəli elementlərdən ibarət terminoloji birləşmələr.

### **Ədəbiyyat siyahısı**

1. Y.M.Seyidov. “Dilçilikdə söz birləşməsi problemi”. ADU., 1959. s.11-21.
2. “Müasir Azərbaycan dili”, 2-c. “Morfologiya”, Bakı, 1980, “Elm” s.216.
3. M.Hüseynzadə. “Azərbaycan dilində yad elementli terminlər”. Elm, 1973, s.131.
4. Cavadov M. “Alınma sözlər” məsələsinə dair bəzi qeydlər. Elm”, s.113
5. Y.M.Seyidov. “Azərbaycan dilinin qrammatikası”. “BDU”, 2002, s.202.
6. N.Xudiyev. “Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları”. “Elm”, s.66-73
7. M.Hüseynzadə. “Azərbaycan dilində məsdər tərkiblər”. Bakı, 1973, s.131

*C.Гумбаталиева*

### ***Изучение и применение иностранных элементов в терминологии азербайджанского языка***

#### ***Резюме***

В заимопотребительные терминологические соединения с иноязычными элементами являются наиболее распространенными в лексике и литературе азербайджанского языка и имеют большое значение в развитии нашего языка. С точки зрения структуры эти типы ВТС (взаимопотребительных) терминологических соединений) употребляются в различных вариантах, так, можно встретить КТС, в которых их первые части, употребляемые с азербайджанскими словами, в одних терминах употребляются в простой форме, а в других — в сложной форме. Осуществление мероприятий, связанных с изучением и расширением применения новых элементов, вошедших в азербайджанский язык, является одним из наиболее актуальных вопросов лингвистики. В терминосистеме азербайджанского языка встречаются термины, состоящие из двух элементов по отдельности и выражающие одно терминологическое значение, и такие терминологические сочетания широко распространены в нашем языке. Использование новых элементов в нашем языке в виде словосочетаний выражает ту или иную сторону технического процесса и оборудования, его отдельных частей, рабочего процесса, характеристик и т. д. понятий. Использование и применение новых элементов в составе терминологических сочетаний проявляется в различных вариантах в терминологии азербайджанского языка.

**Ключевые слова:** *Азербайджанский язык, терминологические сочетания, заимствования, термин, развитие.*

*S.Gumbataliyeva*

***Study and application of foreign elements in the terminology of  
the Azerbaijani language***

***Summary***

Interoperable terminological compounds with foreign language elements are the most common in the vocabulary and literature of the Azerbaijani language and are of great importance in the development of our language. From the point of view of structure, these types of CTCs (mutually used terminological compounds) are used in various variants, so it is possible to meet CTCs, in which their first parts, used with Azerbaijani words, are used in simple form in some terms, and in complex form in others, while borrowings of European origin are also used in simple or complex form. The implementation of activities related to the study and expansion of the use of new elements that have entered the Azerbaijani language is one of the most pressing issues in linguistics. In the terminology of the Azerbaijani language, there are terms consisting of two elements separately and expressing one terminological meaning, and such terminological combinations are widespread in our language. The use of new elements in our language in the form of phrases expresses one or another aspect of the technical process and equipment, its individual parts, work process, characteristics, etc. concepts. The use and application of new elements in the composition of terminological combinations is manifested in various variants in the terminology of the Azerbaijani language.

**Key words:** *Azerbaijani language, terminological combinations, borrowings, term, development.*

**Çapa tövsiyə edən:** *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

**Rəyçilər:** *dosent K. Mehdixanlı  
dosent S. Məmmədova*